

Саидмухтор ОҚИЛОВ,
Ўзбекистон халқаро ислом академияси
доценти, тарих фанлари номзоди

МОТУРИДИЯ ТАЪЛИМОТИДА ТИЛ БИЛАН ДИЛ (ҚАЛБ) УЙЁУНЛИГИ

Мазкур мақоланинг бошидан бир саволни ўртага ташламоқчимиз: “Қандай одамни биз мўмин-мусулмон, деб ҳисоблашимиз мумкин?!” Аслида, қуйида келтириладиган барча баҳс-мунозаралар айнан шу савол атрофида ёритилади. Ўйлаймизки, ушбу мақолани синчиклаб ўқиган ўқувчи ушбу саволга ҳаққоний жавобни ўзининг теран тафаккури билан топиб олади...

Мотуридия¹ таълимоти уламоларининг аксарияти, Имом Мотуридийнинг “имон фақат қалб билан тасдиқлашдир”, деган ақидасига иттифоқ қилган. Баъзи уламолар эса, Абу Ҳанифанинг “имон қалб билан тасдиқлаб, тил билан иқрор бўлишдир”, деган ақидасини қўллаб-қувватлашган.

Мотуридия таълимотида имон масласини насафлик машҳур аллома Абул Муин Насафий ўзларининг “Баҳр ал-калом” номли асарларида раво ва оддий ўқувчига осон ва тушунарли қилиб ёритиб берган. Қуйида айнан шу асар орқали имон масаласининг мазмун-моҳиятини очиқ беришга ҳаракат қилдик.

¹ Мотуридия таълимоти X – XIII асрларда Мовароуннахрда, аниқроғи Самарқандда Имом Абу Ҳанифанинг ақидавий қарашлари негизида ташкил топган. Асосчиси – Абу Мансур Мотуридий (853 – 944). Ушбу таълимотнинг энг ёрқин вакиллари Абул Муин Насафийни алоҳида қайд этиш лозим.

Аслида, имон масаласига таъриф берган уламоларни шартли равишда уч йирик гуруҳга бўлиш мумкин:

Биринчи гуруҳ – Имом Шофийй, Имом Аҳмад ибн Ҳанбал, Имом Молик каби уламолар, муътазиллийлар ва ашъария уламолари имонга “Иқрор бил лисон ва тасдиқ бил жанон вал амал бил аркон”, яъни “Имон – тил билан иқрор, дил билан тасдиқ ва арконларга амал қилиш”, деб таъриф берганлар. Бу таърифга кўра, имоннинг шарти қуйидагича бўлган: Тил билан “Ла илаҳа иллаллоҳ Муҳаммадур расулуллоҳ” калимасини айтиб, қалбан ишониш, тасдиқлаш ва арконларни (*намоз, рўза, закот, ҳаж*) доимий бажариш.

Иккинчи гуруҳ – Имом Аъзам Абу Ҳанифа ва мотуридия уламолари таърифи. Уларнинг эътиқодига кўра, имоннинг шарти қуйидагича: “Иқрор бил лисон ват тасдиқ бил қалб бима жоа биҳи мин индиллоҳи Муҳаммадур расулуллоҳи саллаллоҳу алайҳи васаллам”, яъни “Имон – Муҳаммад, унга Аллоҳнинг раҳмат ва саломлари бўлсин, Аллоҳнинг ҳузуридан келтирган нарсаларга тил билан иқрор қилиб, қалбан ишониш, тасдиқлаш”дан иборат. Бу таърифга кўра, асосан, қалб билан тасдиқлаш имоннинг ажралмас қисми ҳисобланган.

Учинчи гуруҳ – жаҳмийлар ва карромийлар имон фақат ягона сўз эканлигини ва унинг қалбда

бўлиши шарт эмаслигини таъкидлаганлар. Карромийлар ўз фикрларига қуйидаги ҳадисни далил қилганлар: “Кимки “Ла илаҳа иллаллоҳ” калимасини айтса, албатта, жаннатга киради” (Имом Муслим ривоят қилган)².

Юқорида имонга берилган уч хил таъриф орасида ҳанафий мазҳаби уламоларининг қарашлари мўтадил ҳисобланган. Мотуридия уламолари карромийларнинг фикрларини қоралаб, бир қатор нақлий ва мантиқий далилларни келтирадилар. Жумладан, бу таълимот вакили Абул Муин ан-Насафий “Баҳр ал-калом” асарида имоннинг фақат тил билангина қарор топишини инкор этиб, Куръоннинг “Моидда” сураси 41-оятини далил келтиради:

يَا أَيُّهَا الرُّسُولُ لَا يَخْزُنُكَ الَّذِينَ يُسَارِعُونَ فِي الْكُفْرِ
مَنْ الَّذِينَ قَالُوا آمَنَّا بِأَفْوَاهِهِمْ وَلَمْ تُؤْمِنْ قُلُوبُهُمْ

Оят маъноси: Эй, Расул! Оғизлари билан: “Имон келтирдик” дейдиган, (лекин) диллари имон келтирмаганлардан ... (бир қисми) куфр сари интилаётганлари Сизни хафа қилмасин!...

Муаллиф ўз асарида далил қилиб келтирган мазкур оятда тил ва дилнинг икки хил бўлиши, яъни тилда имон келтириб, дилда имон келтирмаслик имонлилик эмас, балки имонсизликка интилиш экани қайд этилган.

Насафийнинг фикрича, агар имон фақат тил билан калимани айтишдан иборат бўлса, мунофиқ билан мўмин ўртасида фарқ қолмайди, яъни бундай ҳолатни у мунофиқлик белгиси, деб ҳисоблайди. Унинг таъкидлашича, агар имон қалбдан бўлмаса, ундан ҳеч қандай фойда йўқ³.

Ҳанафийлар имоннинг қалбда бўлишига яна “Хужурот” сурасининг 17-оятини далил келтирадилар:

يَمُنُونَ عَلَيْكَ أَنْ أَسْلَمُوا قُلْ لَا تَمُنُوا عَلَيَّ إِلَّا مَكْرَهُمُ
بَلِ اللَّهُ يَمُنُ عَلَيْكُمْ أَنْ هَدَاكُمْ لِلْإِيمَانِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ

Оят маъноси: Улар Сизга исломга кирганларини миннат қилмоқдалар. Айтинг: “Сизлар менга исломингизни миннат

қилмангиз, балки агар (имонингизда) содиқ бўлсангизлар, билингизки, Аллоҳ сизларни имонга ҳидоят қилганини миннат қилур”.

Ҳанафийлар яна “Мумтаҳана” сурасининг 10-оятини далил келтирадилар:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا جَاءَكُمْ الْمُؤْمِنَاتُ مِنْهَا جَرَاتٍ
فَاَمْتَحِنُوهُنَّ اللَّهُ أَعْلَمُ بِإِيمَانِهِنَّ

Оят маъноси: Эй, мўминлар! Қачонки, сизларга (Макка кофирлари томонидан) мўмина аёллар ҳижрат қилиб келсалар, уларни имтиҳон қилиб кўрингиз! Аллоҳ уларнинг имонларини (бор ёки йўқлигини) яхшироқ билгувчидир... .

Шунингдек, ҳанафий-мотуридия уламолари Имом Шофий ва муътазиллийлардан фарқли равишда амалларнинг имондан алоҳида эканини эътироф этганлар. Абул Муин ан-Насафийнинг таъкидлашича, Абу Мансур ал-Мотуридий наздида имон – фақат қалб билан тасдиқлашдан иборат. Мотуридия уламолари ушбу фикрларига Куръондан қуйидаги оятларни далил келтирганлар⁴:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ

Оят маъноси: Эй, имон келтирганлар! Намоз (ўқиш)га турар экансиз... (“Моидда” сураси, 6-оят).

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ
عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ

Оят маъноси: Эй, имон келтирганлар! Сизлардан олдинги (уммат)ларга фарз қилингани каби сизларга ҳам рўза тутиш фарз қилинди, шояд (у сабабли) тақволи бўлсангиз (“Бақара” сураси, 183-оят).

Насафийнинг таъкидлашича, юқоридаги оятларда Аллоҳ бандаларига, улар намоз ўқишларидан ва рўза тутишларидан аввал, яъни мазкур амалларни бажармаган бўлсалар-да, “мўминлар”, дея хитоб қилмоқда. Мазкур оятлар ҳам имон амаллардан алоҳида эканига далилдир. Шунингдек, Насафий асҳоби қаҳф ва фиръавн сеҳргарлари амалларни бажармаган бўлсалар-

² Қаранг: Насафий, Абул Муин. Баҳр ал-калом. – Байрут: “Дор ал-кутуб ал-илмия” нашриёти, 2005. – Б. 78 (Бундан кейин: Насафий. Баҳр ал-калом).

³ Насафий. Баҳр ал-калом. – Б. 80.

⁴ Насафий. Баҳр ал-калом. – Б. 79.

да, уларнинг имонлари Аллоҳ ҳузурида қабул қилинганини таъкидлайди⁵.

Имом Шофий ва ашъарийлар эса, амаллар имоннинг ажралмас қисми эканини эътироф этиб, бу ақидаларига Қуръондан “Бақара” сураси 177-оятини далил келтирганлар:

لَيْسَ الْبِرُّ أَنْ تُولُوا وَجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ
وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ
وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ وَآتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَى
وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ
وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا
وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ أُولَئِكَ الَّذِينَ
صَدَقُوا وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ

Оят маъноси: Юзларингизни Маширик ва Мағриб томонларига буришингиз (ибодат қилишингизнинг ўзи тўла) яхшилик эмас, балки Аллоҳга, охират кунига, фаришталарга, китобларга, пайгамбарларга имон келтирган, ўзи яхши кўрган молдан қариндошларига, етимларга, мискинларга, йўловчига, тиланчиларга ва қулларни озод қилиш йўлида берадиган, намозни тўқис адо этиб, закотни тўлаб юрадиган киши ва аҳдларига вафо қилувчилар, шунингдек, оғир-енгил кунларда ва жанг пайтида сабр қилувчилар яхшилик (аҳли)дир. Айнан ўшалар (имонларида) содиқдирлар ва айнан ўшалар тақводордирлар.

Абу Ҳанифа наздида, амалларни инкор этмасдан, уни бажармаслик мўминни имондан чиқармайди. Балки у осий, яъни гуноҳкор мўмин бўлади. Шунингдек, мўмин, гарчи катта гуноҳ содир қилган бўлса ва уни ҳалол ҳисобламаса, у ҳам имондан чиқмайди, балки гуноҳкор мўмин бўлади. Муътазилийлар эътиқодига кўра, бундай мўминлар бу дунёда мўминлик билан куфр ўртасида қолади (ал-манзила байнал манзилатайн) ва охиратда абадий дўзахда бўлади. Имом Шофий, Имом Абу Ҳанифа ва ашъарийлар наздида, мўминлар тавба орқали ўз гуноҳларидан фориғ бўлишлари, ёки охиратда шафоат орқали жаннатга киришлари мумкин.

Энди масаланинг яна бир нозик томони шундаки, имонга эга бўлган инсоннинг, яъни мўмин имонининг ҳолати ҳақида ҳам баҳс ва

тортишувлар бўлган. Чунки мўминнинг хатти-ҳаракати, қилган амалларига қараб имони зиёдалашуви ёки камайиши борасида ҳам уламолар ўртасида фикрлар турлича бўлган. Абу Ҳанифа ва ҳанафий-мотуридия уламолари наздида, имон зиёдалашмайди ва камаймайди. Бироқ, Имом Шофий, Аҳмад ибн Ҳанбал, Абул Ҳасан ал-Ашъарий ва муътазилийлар фикрича, мўминнинг қилган амалларига қараб, унинг имони камайиши ёки зиёда бўлиши мумкин. Имом Шофий бу ақидасига далил сифатида Қуръондан “Фатҳ” сураси 4-оятини келтирган⁶:

هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ السَّكِينَةَ فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ لِيَزْدَادُوا
إِيمَانًا مَعَ إِيمَانِهِمْ

Оят маъноси: У (Аллоҳ) Ўз имонларига яна имон қўшилиши учун мўминларнинг дилларига таскин туширган зотдир... .

Яна “Анфол” сураси, 2, 3-оятлари ҳам далил келтирилган:

إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ وَإِذَا
تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ آيَاتُهُ زَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ (۲)
الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ (۳)

Оят маъноси: Мўминлар Аллоҳ (номи) зикр этилганида – дилларида қўрқув бўладиган, оятлари уларга тиловат қилинганида – имонлари зиёда бўладиган, Парвардигорларигагина (барча ишларида) таваккул қиладиган, намозни баркамол ўқийдиган ва ризқ қилиб берганимиздан (садақа ва) эҳсон қиладиган кишилардир.

Шунингдек, Шофий имоннинг зиёдалашувига қуйидаги ҳадисни далил келтирган: Абу Ҳурайра, Анас ибн Молик, Абу Саид Худрий, Абдуллоҳ ибн Аббосдан ривоят қилинади: Расулulloҳ (с.а.в.) дедилар: “Кимнинг қалбида заррача ҳам имони бўлса, дўзахдан чиқарилади”. Шофийнинг таъкидлашича, ушбу ҳадисга мувофиқ, инсон қалбидаги имон миқдори турлича бўлиши мумкин.

Абул Муин ан-Насафий “Баҳр ал-калом” асарида юқоридаги оятларни қуйидагича

⁵ Насафий. Баҳр ал-калом. – Б. 80.

⁶ Насафий. Баҳр ал-калом. – Б. 85.

таъвил қилади: “Фатҳ” сурасининг 4-оятда Аллоҳ саҳобаларнинг имонларини баён қилган. Чунки саҳобалар ҳар бир тушган оятга имон келтириб турганлар. “Анфол” сурасининг 2-оятдаги имон калимаси орқали Аллоҳ, аслида, мўминларнинг сифатини баён қилган. Чунки мўминлар имонда эмас, аслида тоат-ибодатда бир-бирларидан тафовутли бўладилар.

Абу Ҳанифа ҳам “Фатҳ” сурасининг 4-оятини қуйидагича шарҳлаган: Саҳобалар бир сўз билан имон келтирадилар. Сўнгра бир фарз кетидан яна бир фарз келганида, улар ҳар бир янги келган фарзга имон келтирадилар ва уларнинг имонлари зиёдалашади. Шу каби имонда собитлик ва ундаги давомийлик ҳар соатда унинг зиёдалашувига сабабдир. Бу худди бир дирҳам мавжуд бўлиб, сўнгра ҳар соатда унинг зиёдалашуви кабидир. Ушбу зиёдалиқ ўзидан эмас, шу билан бирга у бўлинишдан ҳолидир. Унинг фақат қалбдаги нуригина яхши амаллар сабабли зиёдалашиши ва камайиши мумкин. Шунингдек, гуноҳ ишлар қилиниши имон нурининг камайишига олиб келади. Абу Ҳанифа имоннинг нури ва зиёси бўлишига қуйидаги оятларни далил келтирган⁷:

يُرِيدُونَ لِيُطْفَئُوا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَهِهِمْ وَاللَّهُ مُتِمُّ نُورِهِ وَلَوْ
كَرِهَ الْكَافِرُونَ

Оят маъноси: Улар Аллоҳнинг нуруни (Исломни) оғизлари (беҳуда гаплари) билан ўчирмоқчи бўлурлар. Аллоҳ эса, гарчи кофирлар ёқтирмаса-да, Ўз нуруни (динини) камолга етказувчидир (“Саф” сураси, 8-оят).

أَفَمَنْ شَرَحَ اللَّهُ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ فَهُوَ عَلَى نُورٍ مِنْ رَبِّهِ
فَوَيْلٌ لِلْقَاسِيَةِ قُلُوبُهُمْ مِنْ ذِكْرِ اللَّهِ أُولَئِكَ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ

Оят маъноси: Ахир кўксини Аллоҳ Ислом учун (кенг) очиб қўйган, ўзи эса, Парвардигори (томони)дан нур (ҳидоят) узра турган киши (бошқалар билан баробар бўлурми)?! Бас, диллари Аллоҳни эслашдан қотиб қолган кимсалар ҳолига вой! Улар аниқ залолатдадирлар! (“Зумар” сураси, 22-оят).

Абу Мансур ал-Мотуридий наздида ҳам, имон зиёдалашмайди ва нуқсонли ҳам

бўлмайди. Унинг фикрича, инсоннинг қалбида имон худди осмонда ой ягона бўлгани каби ягона бўлади. Агар у камайса, яримта, кўпайса, бир ярим ёки иккита бўлиши керак. Бу эса ҳақиқатга зиддир. Баъзи уламолар имоннинг зиёдалашуви ҳақидаги фикрни маъқуллайдилар ва амалларни ҳам имондан, деб ҳисоблайдилар. Агар шундай бўлса, унда ҳеч кимнинг имони мукаммал бўла олмайди.

Абул Муин ан-Насафий “Табсират ал-адилла” асарида таъкидлашча, имоннинг асли тасдиқдир. Имон аслида бошқа тоат-ибодатга доир амаллар билан мукаммал бўлмайди. Амалларнинг кўпайиши – бу имоннинг кўпайиши эмас, балки тоат-ибодатнинг кўпайишидир. Бу худди бир уйда ўнта эркак киши бўлиб, шу уйга бир аёл кирса, уйда эркак кишиларнинг кўпайиши эмас, одамлар сонининг кўпайиши содир бўлади. Бунда кимки, аёлнинг кириши билан шахслар сони ортди, деса, рост гапирган бўлади. Кимки, эркак кишилар сони ортди, деса, ёлғон гапирган бўлади. Мотуридия уламоларининг таъкидлашча, имоннинг собитлиги амаллар билан бўлганида, исломнинг дастлабки даврида имон келтирган ва кейин нозил бўлган фарз амалларни бажаришга улгурмай вафот этган мўминлар имони мукаммал ҳисобланмас эди. Бу эса мантиқдан йироқдир⁸.

Аҳли сунна вал-жамоа фикрича, “имон” билан “ислом” калимаси гарчи луғавий жиҳатдан фарқли бўлса-да, лекин истилоҳда бир нарсаси, яъни “ал-калимат ал-мутародифа” (синоним сўзлар) туркумига киради. Худди “асад” билан “лайс” шер маъносини билдиргани каби. Ҳар бир мўмин – муслим ва ҳар бир муслим – мўмин ҳисобланади. Бу икки сўз бир-бирини тўлдириб туради ва уларни алоҳида, деб таъкидлаш мантиқан нотўғридир. Чунки “имон” исм бўлиб, Аллоҳнинг ягоналигини ақл, оят ва манбалар гувоҳлиги билан тасдиқлаш учундир. Бу борада унинг шериги йўқ. “Ислом” кишининг ўз нафсини тўлалигича бўйсундиришидир. Мотуридия уламоларининг фикрича, мўмин кишини бир вақтнинг ўзида муслим эмас, ёки муслимни мўмин эмас, деб ҳисоблаш ақлсизлиқдир.

⁸ Насафий, Абул Муин. Табсират ал-адилла фи усул ад-дин. К.Саломе нашри. – Дамашк: II жилдди, 1990 – 93, II/813. (Бундан кейин: Насафий. Табсира).

⁷ Насафий. Бахр ал-калом. – Б. 88.

Бирок, айрим ақидавий оқимлар, жумладан, ҳашавия оқими вакиллари имон билан ислом алоҳида эканини қатъий таъкидлаганлар ва бунга “Хужурот” сураси 14-оятини далил келтирганлар:

قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا
وَلَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ

Оят маъноси: *Аъробийлар: “Имон келтирдик”, – дедилар. (Эй, Муҳаммад! Уларга) айтинг: “Сизлар имон келтирганингиз йўқ, лекин сизлар “Исломга кирдик» денг! (Чунки ҳануз) дилларингизга имон кирган эмасдир”...*

Абул Муин ан-Насафийнинг “Табсират ал-адилла” асарида таъкидлашича, Абу Мансур ал-Мотуридий ушбу оятни таъвил қилар экан, ундаги араб тилидаги “асламна” сўзини “таслим бўлмоқ” деб тафсир қилган. Шунга кўра, мазкур оят мазмунини қуйидагича таъвил қилган: “Аъробийлар: “Имон келтирдик”, дедилар. (Эй, Муҳаммад! Уларга) Сиз айтинг: Сизлар ҳамон имонга кирганингиз йўқ. Балки, мағлуб бўлиб, таслим бўлганингиздан имон келтирмоқдасиз. Шунинг учун сизлар: «Қиличларнинг зарбидан таслим бўлдик», – деб айтинг».

Мотуридия таълимотига кўра, имон билан исломнинг бир маънода ишлатилиши худди араб тилидаги “қууд” ва “жулус” (ўтирмақ) сўзлари бир хил маънони англатгани кабидир⁹.

Мотуридийларнинг аклий далилига кўра, Расулуллоҳ (с.а.в.) замонларида одамлар уч тоифага бўлинган: мўмин, кофир ва мунофик. Уларнинг қайсилари муслим бўлган? Ваҳоланки, уларнинг гўртинчиси бўлмаган. Муслим атамаси кам ишлатилган, кейинроқ эса кенг истилоҳда ишлатила бошлаган. Абул Муин ан-Насафий мотуридиянинг ушбу қарашларига Қуръондан қуйидаги оятларни далил келтирган¹⁰:

فَأَخْرَجْنَا مَنْ كَانَ فِيهَا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ (۳۵) فَمَا وَجَدْنَا
فِيهَا غَيْرَ بَيْتٍ مِنَ الْمُسْلِمِينَ (۳۶)

Оят маъноси: *Бас, Биз у жойдаги мўминлардан бўлмиш кишиларни чиқариб юбордик. У жойда бир хонадондан (Лут*

хонадонидан) ўзга мусулмонларни топмадик (“Зориёт” сураси, 35, 36-оятлар).

وَقَالَ مُوسَىٰ يَا قَوْمِ إِن كُنتُمْ آمِنْتُمْ بِاللَّهِ فَعَلَيْهِ تَوَكَّلُوا
إِن كُنتُمْ مُسْلِمِينَ

Оят маъноси: *Мусо деди: “Эй, қавмим! Аллоҳга имон келтирган экансиз, бас, Унга таваккул ҳам қилингиз, агар мусулмон бўлсангиз, албатта” (“Юнус” сураси, 84-оят).*

... إِن تَسْمِعْ إِلَّا مَنْ يُؤْمِنُ بِآيَاتِنَا فَهُمْ مُسْلِمُونَ

Оят маъноси: *...Сиз фақат бизнинг оятларимизга имон келтирадиган кишиларгагина (ўз сўзингизни) уқтира олурсиз. Бас, ўшалар мусулмонлардир (“Рум” сураси, 53-оят).*

Мазкур оятларда “мўмин” ва “муслим” сўзлари бир маънода келган.

Шунингдек, Насафий Расулуллоҳдан (с.а.в.) қуйидаги ҳадисни далил келтиради: “Мўмин нафсдан бошқа ҳеч ким жаннатга кирмайди”. Мазкур ҳадисни Имом Аҳмад, Имом Термизий ва Ҳоким каби муҳаддислар Зайд ибн Ясбугнинг Али ибн Аби Толибдан ривоят қилгани орқали ривоят қилганлар. Насафийнинг таъкидлашича, ушбу ҳадис “Мусулмон нафсдан бошқа ҳеч ким жаннатга кирмайди”, деган матнда ҳам ривоят қилинган. Ҳадис матнини Имом Муслим “Имон китоби”да Саййид Мусайябнинг Абу Ҳурайрадан ривоят қилгани орқали ривоят қилган. Насафий юқоридаги далилларни келтириб, имон билан ислом ўртасида фарқ йўқлигига ҳеч қандай шубҳа йўқ, деб қатъи таъкидлаган.

Имонда истисно масаласи ҳам тарихда катта тортишувларга сабаб бўлган. Ашъарийлар ва аҳли ҳадис уламолари имонда истисно бўлиши, яъни киши мўминлигини тил билан ифодалаганда: “Мен, Худо хоҳласа, мўминман” (*Ана мўмин иншоаллоҳ*), деб таъкидлаши шарт. Улар эътирофича, банда умрининг охиригача мутлақ мўмин ҳолида бўлишини аниқ билмайди. Чунки Аллоҳ уни адаштириб қўйиши мумкин. Шунинг учун “Агар Аллоҳ хоҳласа” (*иншоаллоҳ*) лафзи ишлатилган.

Мотуридия таълимотида эса, аксинча, киши мўминлигини тил билан ифодалаганда: “Мен ҳақиқатда мўминман” (*ана мўмин бил ҳаққ*),

⁹ Насафий. Табсира. II/814.

¹⁰ Насафий. Баҳр ал-калом. – Б. 86.

деб таъкидлаши лозим бўлган. Абу Мансур ал-Мотуридий фикрича, Аллоҳ она қорнидаги бола қачон туғилишини аниқ билса-да, у Аллоҳ ҳузурида тирик, деб ҳукм қилинмайди. Тирик жоннинг қачон вафот этишини билса ҳам, у ўлик деб ҳукм қилинмайди. Бандаларнинг ҳолати воқелик, яъни ўша замон нуктаи назаридан ҳукм қилинади. Шунинг учун айна вақтдаги мўмин мутлақ мўмин ҳисобланади, унинг имонига шубҳа қилиши, иккиланиши асоссиз бўлади.

Мотуридия таълимотига кўра, куфр имоннинг зиддидир. Куфр имонни ёлғонга чиқариш ва ундан юз буришдир. Бу иккиси қалбда бўлади. Имон билан куфрнинг бир-бирига зидлиги ҳам шундадир. Абул Муин ан-Насафий ҳам мазкур фикрларни тасдиқлаб шундай дейди: “Аллоҳ куфрни имоннинг муқобилига қўйди. Бунга “Бақара” сурасининг 256-ояти далил бўлади”:

... فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنْ بِاللَّهِ ...

Насафий ўз фикрида давом этар экан, банданинг куфрдан тўхташи имон воситасида вужудга келади. Агар амалларнинг барчаси имон бўлганида эди, куфрдан тўхтаган киши барча тоатларни қилмагунча тўхтагунча бўлмасди.

Аллоҳ куфр ҳақида шундай дейди:

... قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا إِنِّي سَتِّهُوا يُعْذَرُ لَهُمْ مَا قَدْ سَلَفَ ...

Оят маъноси: *Кофир бўлганларга айтинг, агар (куфрдан) тўхтасалар, ўтмиш (гуноҳ) лари кечирилур...* (“Анфол” сураси, 38-оят).

Аллоҳ имонга солиҳ амалларни бажа-ришини қуйидаги оят билан шарт қилиб қўйди:

فَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَا كُفْرَانَ
لِسَعْيِهِ وَإِنَّا لَهُ كَاتِبُونَ

Оят маъноси: *Бас, ким мўминлик ҳолида солиҳ (амал)лардан қилса, унинг сайъ-ҳаракати зое бўлмас. Биз, албатта, уни ёзиб қўювчидирмиз* (“Анбиё” сураси, 94-оят).

Агар имон барча эзгу ва яхши амалларнинг исми бўлганида эди, у ўша нарсаларнинг шартли бўларди¹¹.

¹¹ Насафий. Табсира. II/802.

Яна бир ҳанафий олими ал-Ҳаким ас-Самарқандий шундай деган: “Шуни билиб олиш керакки, имон зиёда ва нуқсонли бўлмайди. Ким имон зиёда ёки кам бўлади деса, у бидъатчидир. Чунки зиёдалиқ ва нуқсон амалларда бўлади. Уламолар ва солиҳлардан ҳеч ким имон зиёда ёки кам бўлади, демаган”.

Демак, мотуридия таълимотига кўра, имон тил билан тасдиқдир. Амаллар ундан алоҳида бўлади. Имон зиёда ёки нуқсон бўлмайди. Абу Ҳанифанинг ақидасига кўра, имон тил билан иқрор ва қалб билан тасдиқ қилишдир. Имоннинг ўзи камаймайди, лекин банданинг хатти-ҳаракатига мувофиқ, имоннинг нури камайиб ёки кўпайиб туриши мумкин.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, аслида имон масаласи тарихда барча тортишувлар, ғоявий-ақидавий низоларнинг бош негизи ҳисобланган. Ҳамма балонинг сабаби – имон масаласини нотўғри талқин қилишда бўлган. Тарихда хорижийлар, муътазилийлар каби реакцион оқимлар шаръий амалларни бажаришда турли даражада бўлган мусулмонларни очикчасига кофирликда ҳукм чиқарганлар ва уларга ўлим жазосини беришгача журъат этганлар. Бундай тоифаларнинг бутунги кундаги жирканч кўриниши ИШИД, толибон, ихваул муслимин каби экстремистик оқимларда намоён бўлаётгани бутун ислом оламини хавотирга солмоқда. Мазкур мақоламизда юқорида келтирган мисоллардан кўриниб турибдики, ҳанафий-мотуридия таълимотида имонга лўнда ва аниқ шарт қўйилган ва бу шартлар Қуръон ва ҳадислар билан мустаҳкам далиллаб берилган. Шундай экан, шак-шубҳасиз ўзини чин билдан мусулмон ҳисобловчи инсонни ҳеч ким кофирликда айблашга ҳаққи йўқ. Бу ерда инсоннинг тили билан айтаётган сўзлари қалби билан бир хил бўлиши лозим бўлади, албатта. Шу сабабли ҳам азал-азалдан халқимизда тил дилан дир (қалб) доим бир хил мувозанатда бўлишига катта эътибор қаратиб келинган. Ишончимиз комилки, ушбу мақола билан танишиб чиққан ўқувчи унинг бошида ўртага ташланган саволга тўғри жавоб топа олди.